

IRÁS ÉS KÖNYV HAJDAN ÉS MOST

ISMERETTERJESZTŐ ELŐADÁS

IRTA

**ÉS A „MÁRIA-DOROTTYA-EGYESÜLET GYŐRI KÖRÉNEK”
1898. ÉVI NOVEMBER HÓ 21-iki ESTÉLYÉN FELOLVASTA:**

Dr. RÉCSEY VIKTOR

PANNONHALMI KÖNYV- ÉS LEVÉLTÁRNOK.

GYŐR, 1899.

GYŐREGYHÁZMEGYEI KÖNYVSAJTÓ.

Az ésszel megáldott ember embertársával a *beszéd* által cseréli ki gondolatait. Ezen élő szóval neveli a felnőtt a beszélni tanuló gyermeket és a beszéddel tanította egyik nemzedék a másikat, míg az emberek azon tapasztalatra nem jöttek, hogy abból az élő szóból sok elhangzik, elröppen a nélkül, hogy embertársuk emlékezetében nyomot hagyott volna s úgy jött reá az emberiség lassan-lassan a beszéd állandósításának gondolatára.

Az emberi hangokat és gondolatokat bizonyos jelekkel állandósítani, már a legrégebbi őskorban dívott minden népnél. Természetes, hogy ez eleinte csak oly tárgyaknak lerajzolásában nyilatkozott, melyek szemmel láthatók! Madarat rajzoltak, hogy a madár fogalmát kifejezzék. Ezen szoros értelemben vett *képirás*-ról az átvitt értelemben vett symbolikus írásra tértek át, melyben a madár képe nem annyira az állatot, hanem annak jellemző tulajdonságát jelenti, a mit másként szemléltetni nem tudtak. Ilyen a legrégebbi népeknél bebizonyítható *tatuirozás* vagy *tätovirozás*; ez nevezhető a legrégebbi jelképes írásnak, mellyel az emberek vad állapotukban önmagukat, vagy hozzátartozóikat a bőrükre festett alakokkal megjelelték. Később, hogy állandósítsák ezen jelképes írást a testükön, beleégették a bőrbe. *Wuttke*, az írás történetének egyik legalaposabb kutatója, ezen, a vad népeknél ma is dívó tatuirozást a jelképes írás legrégebbi alakjának mondja.¹ Ugyanő bizonyítja, hogy az asszonyok előszeretettel sütöttek valamely jelképet serdülő leánykájuk homlokára, vagy keblére u. m. egy halacsát, vagy csillagokat; karjaikra, lábaikra pedig geometriai idomokat égettek. A leánykák szívesen eltűrték e kínzást, mert szépségnek tartották; úgy mint ma nap is mit nem szenvednek el természetadta szépségük emelésére.

E *jelképes* írást utóbb a tárgyakra vitték át és akkor már egész mondatokat állítottak össze a tárgyakra lerajzolt, bevéselt állat-alakokból. A régi egyiptomiak megörökítették jelképes írásukat a piramisokon és obeliskeken. Ily obeliskeket láttam a római tereken, Párisban a Concordia téren és Londonban az u. n. Kleopatra tűjét, 21 méter magas obelisket; de már ezeken a ránk maradt egyiptomi emlékeken az ember ha még annyira töri is a fejét, nem tudja megfejteni a szöveget, mivel ez már nem tisztán reális képirás és külön tanulmányt igényel. *Ebers*, kit hallgatóim közül többen ismernek regényei, mint egyiptológiai munkái után, mondja,² hogy ez már átvitt értelemben vett *fogalmi* vagy *hangzó*-írás. Reánk tehát a *hieroglif*-írásnak már műveltebb alakja maradt. Tudjuk, hogy az ősi egyiptomi régiségeknek Napoleon afrikai hadjárata alkalmából való felderítése a hieroglif-írás megfejtésére is vezetett. És én szerencsés voltam a párisi Louvre-ben azon egyiptomi stele-ket szemlélni, melyeket *Mariette* és *Maspero* akkor Egyiptomból elhoztak és a melyeken *Champollion* megfejtéseit végezte. Az angol british-museumban alkalmam volt azt a híres fekete bazalt-táblát is látni, melybe az a hieroglif és görög szöveg van bevésve, mely a tudósokat a képes írás megfejtésére és elolvasására vezette. Különös érzés az, ha az ember Rómában az Augustus, Caligula és Constantius által Egyiptomból hozott 25–32 méternyi, toronymagasságú, nagy kőoszlopokon, obeliskeken oly *képirást* vesz szemügyre, melyet már Mózes és az egyiptomi József olvashatott. Vagy ha maga előtt látja az ember, – mint én a londoni british-múzeumban, a párisi Louvre-ban és berlini új museumban³ – hosszú papyrus-sávon az ó-egyiptomi u. n. halottaskönyvet, mint egyik legrégebbi emberi írásbeli nyelvemléket, mely annyi tudóst foglalkoztatott, hazánkban pedig dr. Giesswein kanonokot.

¹ Wuttke, Geschichte d. Schrift. I. k. 101. l.

² Ebers »Über das hieroglyphische Schriftsystem« 17 és k. l.

³ A magyar olvasó-közönség megláthatja az ily halottas-könyv hű reproductióját az új nagy »Képes Világtörténet« Budapest, 1898. I. kötetének 26. lapján.

Mint az egyptologia a *képirásnak*, úgy az assyrologia az *ékirás* felfedezésére vezetett. Az angol Rich volt az, aki *Niniveh* felkutatása által elévülhetetlen érdemeket szerzett az emberi művelődés története körül, valamint az 1280. Kr. e. időből származó, ugynevezett ninivei-könyvtár, mely agyaglapokba és agyaghengerekre mélyített *ékirásból* áll. Az ékirás a képirásnak fokozatos fejlődése, mint a tudós *Wuttke* állítja.⁴ Abból áll, hogy ékalaku vonáskákat függélyesen, vízszintesen és haránt egymás mellé helyeztek. Az ember ilyen ékirási emlékeket nagy számmal lát a párisi Louvre »Musée des antiquités Asiatiques« cz. osztályában, mivel a francziák sokat vesződtek Ninive és Babylon felásatásával; de legnagyobb számmal láttam ily ékirási emléket a british-museumban, hova az angolok az »Assyrian, Niniveh és Nimród Gallery«-ban 60.000 darab ily feliratos követ és téglacsilindert összehordtak.

Az *ékirás* kétféle alkatrészből áll, *fogalmi-jegyekből* (ideogrammakból) és *hang- vagy szótag-jegyekből*. Ezeknek megfejtői *Talbot*, *Lenormant* és *Schrader* (Keilinschriftliche Bibliothek) nevű tudósok voltak.⁵ Az archaeologiai kutatások által felfedezett ezen ékirásos ősi emlékek Assyria és Babylonia és általában az ősi kelet történetének ismeretére is új fényt vetnek; de sőt a bibliának már a mesék országába való száműzetését is megakadályozták.

Az írás egyik ősi faja a *chinaiaké* is. Tudvalevő dolog, hogy »chineser«-nek még akkor csufolták az európaiak a hátramaradott, különcz embert, mielőtt a chinaiak művelődéstörténeti fejlődését behatóbban tanulmányozták volna. Manapság tudjuk, hogy a chinaiak az európaiakat sok minden műveltségi faktórral megelőzték. Ilyen az írás is. Mint *Pauthier* kimutatta, a chinaiak már 2650-ben Kr. e. kultiváltak oly rovásos írást, mint a milyent ezer és ezer évvel utóbb az észak-európai rúnákban ismerünk fel.⁶ A chinai nyelv szótagos nyelv lévén, minden egyes szóra, illetőleg szótagra külön jeleket találtak fel.⁷

Eddig csak a képes, rovátkos és ékirásról hallottunk; de az emberi hangoknak, szótagoknak és szóknak állandósítására legalkalmasabb és legtökéletesebb a *betűírás*, melynek feltalálását a görög és római történetirók a phönikiainak tulajdonították. És ezt tartották az európai tudósok a legújabb korig, míg ismét a régészet nem derített fényt az őskor homályába. Nem régiben találtak egy stélét (sírkőtáblát), melyen Meša, a moabiták királyának a zsidók ellen viselt hadjárata van leírva. Ez az *alfabetikus*, illetőleg betűírásnak most már legrégebb emléke. Ez Kr. e. *kilenczedik* századból származik és minden eddig ismert phönikiain írásbeli emléknél is régebb.⁸ Láttam ezt eredetiben a párisi Louvre-ben és hű másolatát a british-museumban. A moabiták tehát eddig ismert legősibb feltalálói a legtökéletesebb írásmódnak. E tábláról állítható össze az egész alfabet: alef, bet, gimel, dalet stb. a görög alpha, béta, gamma, delta stb. betűk. A görögök írása is közelebb áll a moabitákéhoz, mint a phönikiainkéhoz,⁹ melyből eredetileg származtatták.

A római írást, mely az egész művelt nyugaton legnagyobb elterjedésnek örvendett, a görögből fejlődött és háromféle, a *capitalis*, *uncialis* és *cursiv*-betűkké fejlődtek.

A *capitalis* betűk egyenes, merev vonásuak és a római birodalom egész területén, tehát nálunk, Pannoniában is sűrűn feltalálható római feliratos köveken találhatók.

⁴ Ld. művének I. k. 605. 1.

⁵ Kaulen »Assyrien und Babylonien« 1884. Freiburg 124. 1.

⁶ Faulmann »Illustrierte Geschichte d. Schrift« 1880. 283. 1.

⁷ Wuttke id. művének I. k. 254. 1.

⁸ Faulmann »Illust. Gesch. d. Schrift« 359 és köv. 1.

⁹ Faulmann, »Gesch. d. Schrift«, 505. 1.

Uncialis betűk kerekded (ronde) vonásuak és az írás többi betűi felett kimagaslók voltak.

A szép uncialis betűkből fejlődött gyors írással a *cursiv* írás, melyet a rómaiak rendszeren viasztáblácskákra odavetett jegyzetek gyanánt alkalmaztak. Az íróeszköz volt a *stilus*, mely egyik végén hegyes, másik végén lapos volt a szövegnek esetleges letörlése céljából. Legérdekesebb cursiv írásu viasztáblácskát épen hazánkban találtak. *Silvestre* »Paleografie Universelle« cz. munkájában hű másolását adja.¹⁰ Időszámításunk elejéről való egy másik latin cursiv-írási viasztáblácska, melyet Vöröspatakon találtak és melyet Mommsen is már bemutatott (Corpus Inscr. Lat. III. 936) és ujabban dr. Weszely (Schriftafeln zur älteren lateinischen Paleographie – Leipzig 1898. Taf. II. 5.) szintén a legrégebb római írás- emlékek között tárgyal. Eredetije a »Nemz. Muzeum« régiségtárában.

Egész Európában a XIII. századig ez a római, illetőleg latin írás divott. Ekkor kezdték a szerzetesek, mint egyedüli írástudók az uncialis betűket czifrázni és ebből lettek az úgynevezett *maiuscula*-betűk; majd a kisebb betűk felső és alsó részét éles szögletekkel ékesítették és ezek voltak a *minuskulák*. Így fejlődött az u. n. *góth* betűírás, mely a mai napig fentartotta magát a német írásban.

Utóbb általánosabb lett a latin írás, mint a gót és a németek maguk is mindinkább elhanyagolják a szemrontó, gót-betűket és visszatérnek a többi európai nemzet példájára a szebb, gömbölyű latin betűkhez.

Itt meg kell emlékezni a *paleografia* első művelőiről, a francia benzés maurinus congregatióról. A régi írás ezen legkiválóbb kutatói, a két benzés *Mabillon*¹¹ és *Montfaucon*.

Még egy írásmódot kell felhozni és ez a *gyorsírás*. Már a görögök és rómaiak használták az u. n. *tachygraphia* alakjában. A stenografiát, mint ma művelik, 1588-ban találta fel *Ratcliff* angol író és azóta három századon át sok tökéletesedésnek örvendett. Ezen gyorsírásnak sokkal nagyobb jövőt jósolnak az írás történetének ismerői, mint az ember képzelné.

Mindeddig csak a *kézírásról* szóltam, mely eleinte csak emlékszerű tárgyakra vésetett; de később fatáblácskákra, bőrre karcolták az írást, míg az egyiptomiak a Nilus medrében tenyésző sásfajtájú papyrus-növényre kezdtek írni.

Mikor a magyar tanárok görögországi tanulmány útján Athene-ből a kis-ázsiai partok mellett Konstantinápoly felé hajóztunk, Lesbos szigeténél Trója felé néztünk távcsöveken és a régi *Pergamon* romjain elgondolkoztunk! Ez volt a kis-ázsiai görög intelligencia főhelye, itt alapított II. Eumenes király (197–158. Kr. e.) egy 200.000 tekeres kézirattal dicsekvő, híres könyvtárt. A mint ezt Ptolomäos Eurgetés egyiptomi király megtudta, megtiltotta az írásra legalkalmasabb papyrus-növénynek Egyiptomból való kivitelét. Ekkor jöttek reá a görögök Pergamonban az állatok bőrének finomabb kidolgozásának gondolatára. Így készítették ki a kecskék, borjúk, de különösen a még burokban maradt, még meg nem született bárányok finom bőrét a kézírás megörökítésére; innen a *pergamen* neve, mely azután ki is szorította a gyengébb papyrust a forgalomból. A *ténta* szó a római *tinctoria* szóból ered, mi annyit jelent, mint festék az íráshoz. A papyrust és pergament tekercesekbe hajlították össze és állványok polczaira rakták.

¹⁰ Faulmann, id. műv. XIII. képes tábla.

¹¹ Bäumer Suitbert Dr. »Johannes Mabillon.« Augsburg. 1892.

Horváth Árpád 1880. évi egyetemi semesterét azzal végzi, hogy »Oklevéltani Jegyzeteit« Mabillon 200 éves emlékének szenteli!

Más alakja az eltevésnek volt, hogy a teleirt négyszögletes fa- vagy viasztáblácskákat szíjjal kötötték össze. Ezek voltak a könyv első alakjai, mint Seneca mondja: »Plurium tabularum contextus *caudex* apud antiquos vocabatur; unde publicae tabulae codices dicuntur.«¹² (Több táblának összekötését, köteget *caudex*nek mondták a régiek; innen neveztettek el a nyilvános táblák *codex*eknek.)

Ily könyveket nagy becsben tartották a régiek. Az egyik Ptolemaeus 15 talentumot (mintegy 30.000 frtot) adott kezességül athenei gabonakereskedőknek Aischylos, Sophokles és Euripides dráma-írók munkáiért. Főntebb hallottunk Niniveh hieroglif, gazdag könyvtáráról. Cedrenus mondja, hogy csak a chaldaei és latin nyelvekből való fordítások Serapis templomának könyvtárában 100.000 darabra mentek. A Ptolemaeusok a régi világ könyveit Alexandriában egyesítették. Mindez Caesar alexandriai hadjárata alkalmával a lángok martaléka lőn. Constantinus idejében 29 nyilvános könyvtára volt Rómának.¹³ A nápolyi muzeumban láttam ily római könyvtár maradványait, melyeket Pompejiben ástak ki. Elszorul az ember szive, ha látja, mily módon pusztulhat el a legértékesebb szellemi kincs.

A pergamennel ép úgy bántak, mint a régóta használt papyrusszal. Lapjait hosszú szalaggá fűtték össze; e szalagot, midőn egyoldalt keskeny sorhasábokkal volt tele írva, csont- vagy fapálcza (*umbilicus*) körül tekerték, melynek két végén szinesre festett és ékesre csiszolt gombok diszlettek (*cornua*). A tekercs (*volumen*) metszetét (*frontes*) fönt és alant gondosan megvagdosták és tajtkövel megsimitották; végre pedig ezt is szinesre festették.

A fűzött levelű négyszögletű könyvet (*codex*) csak időszámításunk második századában kezdték általánosabban használni, különösen tudományos és irodalmi kiadványoknál. Martialis idejében (K. u. 40–101) még ritka lehetett. Mert e költő úgy beszél róla, mint ujdonságról és dicséri czélszerűségét. Az összefűzött könyvet drága szövetekbe takargatták, vagy fából készült tokokba helyezték, melyeket szijas vagy szalagos csatokkal lehetett elzárni.

A könyv külső disze mindinkább fényesebb lett. Mennél jobban kedvelték a könyvet, annál többet költöttek ékesítésére. És hogy kedvelték-e? De mennyire! Caesar, – így olvassuk Suetoniusnál – kora legtudósabb férfiára, M. Terentius Varróra bizta könyvtára gondozását. Hadrian császár korában egy Epaphroditos nevű görög rabszolga felszabadulván és tudományából meggazdagodván, két házat vett Rómában és – ha Suidasnak hitelt adhatunk, – e két házban harmincezer kötet könyvet gyűjtött össze, még pedig a javából. Az akkori amatőrök mellett a korunkbeliek egészen eltörpülnek. Voltak köztük, kik csupán olyan könyveket vásároltak, melyeket a szerzők sajátkezűleg irtak. Már Tacitus is felemlíti a szónokokról irt *Dialogusában*, hogy ismert ilyen gyűjtőt.¹⁴

A kézirat termelés a császárság korában már rendkívüli arányokat öltött. Derome, ki sokat irt a régiek könyvkedveléséről, azt mondja »Európában a XV. században, a könyvnyomtatás föltalálásának előestéjén 20.000 másoló foglalkozott. Pedig akkor csak a kolostorokban és kastélyokban tartottak és olvastak könyveket. Nagyon hihető, hogy az Antoninusok uralkodása alatt a másolók száma 15-ször, husszor nagyobb lehetett, mint a XV. században.¹⁵

Diocletianus megsemmisítette a keresztények könyvtárait. Hatalomra jutva, a keresztények is követték a példát: üldözték és tüzre dobták a pogány írók összes felfedezett másolatait.

¹² De brevitate vitae c. 13.

¹³ Pub. Victor T. III. Thes. Ant. Rom. Graevii p. 37.

¹⁴ »Könyvkiállítási emlék.« – Budapest, 1882. 222 l.

¹⁵ Le lux des Livres. Paris 1879.

A kéziratok száma ez által nagyon megfogyott és azok, a melyek véletlenül a népvándorlás, a török inváziók veszélyeit is túléltek, a kolostorokban találtak menedéket.

Igy volt ez hazánkban is. Szt. László 1093-ban kelt diplomájában felsorolván a pannonhalmi monostor birtokait, ezek sorában 72 kötet codexet nevez meg névszerint mint nagy vagyont. A pécsváradi benczés apátságának 37 könyvet ajándékoz Szt. István. A középkorban már annyira megfognak a könyvek, hogy lánczra erősítve valódi kincsek gyanánt őrzik azokat s a szerzetek szabályai a büntetések egész arsenálját sorolják fel a könyvtolvajok és rombolók ellen. *Szent Gellért* benczés apátból lett csanádi püspök egyetlen könyv megszerzéseért Palestinába utazott. Gutkeleti Vid mesterről pedig azt jegyezték fel 1263-ból, hogy egy bibliáért a Mura melletti birtokát és Somogy vármegyében Lapocz helységbeli részjóságát adta kárpótlásul a csatári benczés apátságának. Azért volt olyan nagy értékű Mátyás királyunk könyvtára, a híres Corvina. Még ha csak 10.000 darabra tesszük is a benne foglalt kéziratok számát, diszben és értékben egyik legjelesebb könyvtára volt Európának; oly könyvtár, a melyből a Mediciek és Sforzák is sok másolatot készíttettek. Miksa császár öt év alatt 24 izben küldte Cuspinianust Ulászlóhoz, hogy a gyűjteményt az 1494-ben Bécsben alakított császári könyvtár részére megvegye és Pázmány Péter még másfél-század múlva is 30.000 frtot ígért érte a töröknek, pedig akkor már csak romjai voltak meg. Nagy fontosságot kölcsönöz e könyvtárnak, hogy országos szinezete volt és a nemzet teljes értéke szerint méltányolta azt. Erről tanuskodik az a szerződés, melyet az országnagyok 1490. június 17-én kötöttek Corvin Jánossal, lelkére kötve, hogy az ország diszére alapított könyvtárt kiüríttetni ne engedje, hanem az összes könyveket ott őriztesse.¹⁶

Giotto és D'Orcagna frescoit a középkorban a *miniature*-festészet helyettesítette. A kezdőbetűket a szorgalmas szerzetesek piros *minium*-festékkel húzták ki, utóbb más színekkel is festették és czifrázták; a kezdőbetűknek, *inicialék*-nek ily kis képekkel való diszítése a minium-ról *miniature*-festészetnek mondatik. A vörös betűről *rubrum*-nak, *rubrikának* is mondták a lap felső részének ily módon való írását; innen mondjuk manap is a fejezetek felső részét rubrikának. A hazai szerzetes könyvfestés legrégebb emléke a pannonhalmi „*Liber Ruber*” című oklevéligyűjtő-könyv (chartularium) 1235. tájáról.

A francia festészet története, mondja Derome, a XII. századtól a XV-ig a pergamenre írott bibliákban, missálékban és livres d'heureban található fel. A könyvek diszítése oly pazar volt, hogy Vergilius egy példányának diszítése gyakran egy esztendő vett igénybe a művész életéből.

A papír feltalálása nem sokat változtatott a könyvek magas árán. A könyvek ritkaságát csakis a *könyvnyomtatás* feltalálása szüntette meg. A könyv megszűnt műtárgy lenni s azzá vált, a mivé lennie a rendeltetése, az ismeretterjesztés eszközévé.

A könyvnyomtatás gondolatára úgy jöttek a középkor végén, hogy sokszorosítás végett szent képeket és játékkártyákat fára metszettek, a fatáblácskát bekenték lámpakorommal, erre fektették az akkor még primitív, de erős papirozt és valami dörzsölő-készülékkel (Reiber) vagy kefével lepauzálták. Ezek az u. n. kefelenyomatok. A képekhez utóbb betűket is véstek és végre rájöttek, hogy egész táblát betűkkel, szavakkal, szöveggel is tele lehet véteni. A könyvnyomtatásnak ily primitív emlékeit a rendkívül ritka Donatus-grammatikának néhány faragott táblácskáját a párisi „*Bibliothèque Nationale*”-ban láttam.¹⁷

¹⁶ Könyvszemle II. évf. 150. l.

¹⁷ L. reproductióit Faulmann »Ill. Gesch. d. Buchdrucker-Kunst« 1882. Leipzig 33. és 34. l.

Ily nyomtatást a chinaiak már a IV. században gyakoroltak.

A művelt Európában *Gensfleisch (Gutenberg) János* volt az első, ki ily módon egész könyvet próbált kinyomatni és ehhez eleinte közönséges szőlőprést használt.

Ezt a kezdetleges könyvprést Nürnbergben láttam a »német nemzeti muzeumban« és Berlinben a 900.000 kötetes udvari könyvtárban az *első nyomtatott könyvet*, melyet Gutenberg 1450-ben pergamenre nyomott. Ugyanannak későbbi, 1455. kiadását a british-muzeum 2 millió kötetet számláló könyvtárában is láttam, melyért 1873-ban 3400 fontot (egy font 12 forint) adtak. Ugyanott van az első nyomtatott német biblia 1466-ból és az Olaszországban nyomtatott első könyv, Cicero „*De oratore*” 1465-ből. Cicero ezen kiadásának betűiről neveztetett el egy sajátlagos betű-alak *Cicero-betűnek*. Ezt a *subiacói* benczés apátságban nyomatták. *Subiaco* az a kies fekvésű hely Róma mellett, hol sz.-Benedekben a nyugoti szerzetesrend alapításának eszméje megérlelődött. Ezen benczés-apátságban II. Pál pápa védnöksége alatt nyomtatott könyvekben tértek vissza először a régibb és szebb gömbölyű betűkhez, holott a nyomdászat első tizedében még az u. n. szerzetesírás betűit utánozták. A *subiacói* nyomda volt tehát a szép kerekded *Antiqua*-betűknek feltalálója: míg *Dürer Albert* a ma is divó német *Fraktura*-betűket állapította meg. A tetszetősebb *Antiqua*-betűket *Aldus* Velenczében (1494)¹⁸ és a *Giunta*-czég tökéletesítette, úgy, hogy a műhelyükből kikerült régi könyvek *Aldina* és *Juntina*-nevezet alatt ismeretesek a könyvedvelők előtt. Tökéletesítette ezt a francia *Claude Garamond* is,¹⁹ kinek nevééről egy külön betűalak *garmond*-nak mondatik. Hires a németalföldi nyomdászat is, melynek *antiqua*-betűit *Elzevir* tette nagyhirűvé; úgy, hogy ezen czég választékos nyomdatermékei után a legszebb *antiqua*-nyomást nevezték el.

Mindazon könyvek, melyek a nyomdászat első századában 1450-től 1500-ig nyomattak, *incunabulum*-oknak mondatnak; *cunabula*, bölcsőt jelent latinul, tehát oly könyvek, melyek a könyvsajtó bölcső-korában láttak napvilágot. Magyarul *ősnymomatványok*-nak nevezzük ezeket és sokáig az 1525-ig terjedő időközött vették ezek ritkaságának zsinórmértékeül. Most már csak 1500 az a határidő, a meddig az ősnymomatványokat számítják.

Németországban, Olaszországban, Németalföldön és Franciaországban rohamosan terjedt a könyvsajtó. Az első nyomda 1450-ben volt *Mainz*-ban, 1465. *Subiaco*-ban, 1470-ben Párisban és Nürnbergben, Angolországban 1477. Wesminsterben, 1480. Londonban, 1476. Antwerpen és Brüsszelben, 1482. Bécs és Münchenben.²⁰ (Hain az első 50 évből 16.299 könyv címét tudja felsorolni.)²¹

Hazánkban megelőztünk több külföldi fővárost mert már 1472-ben állított fel *Hess András* Budán *Karay László* prépost meghívására nyomdát.²² Első ismert hazai sajtótermékünk az 1473-ban megjelent „*Chronica Hungarorum*” cím alatt. Megelőztük az angolokat meg Németalföldet, Bécset és Münchent tíz évvel. A budai könyvkiadók Feger Teobald, Ruem György, Paep János és Heckel István Augsburgban, Velenczében és Nürnbergben nyomattak magyar vonatkozású könyveket. De külföldön is működtek magyar könyvsajtók, mint Bártfai Péteré 1477. Velenczében, Magyar Péteré 1482–1501-ig Lyonban stb.

¹⁸ Faulmann »Illustr. Geschichte d. Buchdrucker-Kunst. 1882. Leipzig. 276. l.

¹⁹ Illustr. G. d. Buchdrucker. id. m. 275. l.

²⁰ Illustr. Geschichte d. Buchdrucker. id. m. 170–171. l.

²¹ Hain L. »Repertorium bibliogr.« négy kötet. Stuttgart 1826–38.

²² Fraknói Vilmos (A m. Tud. Akademia »Értekezéseiben a Tört. tud. köréből« XVII. k. Budapest 1898.) bizonyítja, hogy nem mint eddig hitték, Geréb, hanem *Karay* volt annak a budai prépostnak a neve.

Utóbb hiresebb hazai nyomdák lettek: Honter Jánosé Brassóban (1534), a Nádasdy Tamás (1536) alapította sárvári, a kolozsvári (1550), magyaróvári (1558), debreczeni (1561), pápai (1577), bártfai, nagyszombati (1578) stb. A számos magyar város között 3 olyan van, a melyben a XVI. századtól kezdve megszakítás nélkül virágzik a könyvnyomtatás: Kolozsvár, Debreczen és Nagyszombat.

Mínthogy a magyar irodalom a múlt századokban nem volt oly termékeny, mint a külföldi, a magyar könyvek 1711-ig is mint ősnymtatványok szerepelnek. A nagyszombati sajtó 1711-től 1773-ig többet termelt, mint az összes hazai nyomda együttvéve.²³

A régibb könyveket pergamenre, később vastag merített papírra nyomatták. Alak gyanánt először csak a fóliót alkalmazták. Ha most már egy ilyen régi könyvet felnyitunk, először is a czimlap hiánya ötlük szemünkbe. Az első lapon, vagy a fejezeteket felsoroló tábla, vagy magának a műnek kezdete látható. Legszokásosabb bekezdés »Incipit« (Itt kezdődik stb.), a lapok ritka esetben vannak számozva, legtöbbször csak az egyik oldalukon, a szöveg közepe alatt állanak a lapszámok. Az u. n. nagy-*capital*- vagy kezdő-betűk helyét üresen hagyták, hogy a rubrikátorok fessék oda. A főbb betűket gyakran dúsan aranyozták s az első lap margójára virág- vagy czirádadiszeket alkalmaztak, melyek üde színei még ma, 400 év után is felvidítják tekintetünket. Gyakoriak még a berekesztő levelek is a könyv végén, hol a kiadó vagy nyomdász elmondja a kiadásra vonatkozó megjegyzéseit. Mindezek a sajtóságok jellemző bizonyítékai a könyv régiségének s annak árát sokszor mesés módon fokozzák. A ritka könyvekről köteteket írtak s a ritkaság fokát megállapítani mégis szerfelett nehéz. A gyűjtők izlése vagy talán szeszélye gyakran megmagyarázhatatlan. Hogy csak egy hazai példát említsek s ezt is a legujabb időből: *Greguss Ágost „Futár”*-ját, mely Petőfi költészetének ominózus kritikáját tartalmazza, sok gyűjtő jobban megfizeti, mint a nagy költő első kiadásait.

A könyvek külső kiállításánál rendszerint tekintetbe jönnek a diszes alak, a széles lapszél, a vastag, kemény és fehér papiros; a tisztán olvasható, arányos, el nem koptatott betűk távolságának megállapítására és a szöveg javítására fordított nagy gond. Vignettek és initialék csak a legujabb időkben emelik nagyobb mértékben a könyv értékét.

Ha valamely műből, vagy annak valamely kiadásából nagyon kevés példányt nyomattak, annak ritkasága elvitázhatatlan. Rendszerint ritkák a sok kötetes, értékes metszetekkel diszített könyvek, a kisebb röpiratok, egyes városok, kolostorok, tudós-társaságok történetei, melyekből csak igen kevés levonatot csináltak.

Az ősnymtatványoknak diszesebb, erősebb papírra nyomtatott példányaiból kevés maradt reánk. Ezek annak idején festményekkel és drága kötésekkel ellátva, valódi ereklyék s ép oly drágák, mint az egykori olasz festő-iskola képei.

A középkorban a könyv alakját ismét változás érte; a változás nem olyan lényeges ugyan, mint milyet a volumentől a codexhez való átmenet képez; de azért mégis sokkal feltűnőbb, semhogy figyelmünket kikerülhetné. A hártya pedig, mely végkép elnyomta vala a keskeny papyrust és a XII. században a nyugaton is felkapott pamut-papír (*carta bombycina*), azáltal, hogy nagyobb lapokat szolgáltatának az írás alá, lényegesen megkönnyítették a nagyterjedelmű könyvek készítését. Ekkor látjuk feltűnni ama hatalmas négyszög és téglány- alaku könyveket, melyeket csak nagy erővel mozdíthatni meg helyükről. Ez időben a könyv úgy imponált az embereknek, mint a tudomány és vallás maga. Méltóságos és fönséges volt, egy helyen trónolt mindig és pedig *nyugva és lefektetve*. A ki tanácsot és fölvilágosítást kívánt

²³ Szabó Károly »Régi Magyar Könyvtár« Budapest »Könyvkiállítási Kalauz« 1880.

tőle, az kénytelen volt hozzá jönni. Királyok és pápák, tudósok és kíváncsiak látogatóba jártak hozzá.

E könyvek aztán megfelelő külső díszet is igényeltek. Fölötte kedvelték a bársony és selyem mellett a piros és fehér bőrt is könyvborítéknak. A könyvek sarkai erős és gyakran művészi készítményű ércsarkokkal voltak a kopás ellen védve, tábláik közepén pedig arany-, ezüst-, vagy aranyozott rézlemezekkel díszítve, melyekben az ércdomborító és véső művészet legfényesebb remekeit csodáljuk. Hasonló művészmunkát fordítottak a csatokra is, melyek a könyvön soha sem hiányoztak.²⁴

A könyvnyomtatás első századában tehát jobbra a tekintélyes folio-alakot kedvelték.

Első negyedréti (quart) könyv gyanánt szent Ágoston »De verae fidei cognitione« című művét emlegetik, melyen Schöffler és Fust híres nyomdászok czimerei láthatók.

A nyolczadrét nyomtatványok (octav) sorát szintén Augustinus »De Singularitate Clericorum« című, 1467-ben megjelent műve nyitja meg.

Utóbb a XVII. század a könyvkedvelésnek kevés emlékét hagyta reánk. Még Franciaország, az igazi amatőrök hazája, sem járt elől jó példával e tekintetben. Hazánkban örvedetesebb viszonyokat találunk. A könyvszerzés a XVII. században főuraiknál általános szokás volt. Gazdag magyar főurak s Erdély fejedelmei udvari nyomdászokat tartottak, saját költségükön bocsátották közre a jelesebb írók műveit. A *Homonnai Drugeth-* és *Rédey* családok, *Czobor Imre*, br. *Pálffy Miklós*, *Koháry Péter*, *Bethlen Gábor* erdélyi fejedelem, gr. *Rákóczy László* és gr. *Bethlen Miklós* könyvtárai híresek voltak. Szécsy Máriának, *Gyöngyösy István* pártfogójának ezüst czimerével ékített bibliája maradt reánk. A könyvgyűjtés szenvedélye a XVIII. század folyamában még általánosabbá vált és főuraik közül számosan egyenesen könyvtárak alapítása által örökítették meg nevüket. Kiváló szerepet játszott e téren a *Teleky*-család. *Gróf Teleky Sándor* korlátnok félszázad alatt 40.000 kötetet gyűjtött össze. A többi főpapokat és tudományokkal foglalkozó szerzetes rendeket nem is említve, *Battyányi Ignác* erdélyi püspök híres könyvtárát kell kiemelnünk, mely főleg magyarországi munkákban volt gazdag és ő őrizte meg a hazai legrégebb kézíratos könyvet, a IX. századból való arany evangéliumot, a *Codex Aureus*t. Mindezekhez méltán sorakoztak gróf *Apponyi Antal*, gróf *Széchenyi Ferencz* s a *Ráday* család gyűjteményei. Minden túlzás nélkül mondható, hogy a könyvtár alapítása főuraiknál általános szenvedély volt, sőt a műveltebb nőknél is divatba jött. A legjelentékenyebb gyűjteménye volt gr. *Bethlen Katának*, gróf *Teleky József* özvegyének. Szép könyvtárt gyűjtöttek még: *Wesselényi Istvánné*, b. *Dániel Polyxena* és gr. *Gyulai Kata*.

A könyvek ruházása mindenkor nagy szerepet játszott a könyv történetében. Midőn macedoniai Sándor átvette Dárius kincses szekrényét – Plutarch tanúsága szerint – megkérdezte barátaitól, mit tennének a gyönyörű szekrénybe? Mindegyik azt ajánlotta, amit legérdekesebbnek tartott. »Én pedig« – mondá Nagy Sándor – »Homér Iliás-át zárom bele«. Az Iliás azon példányát értette, melyet nevelője, Aristoteles igazított ki számára. A III. és IV. században már oly fényűzést fejtettek ki a könyvkedvelők, hogy szent Jeromos fájdalmasan kénytelen panaszkodni: »a könyvek drágakövektől csillognak s a meztelen Krisztus éhen hal a templom ajtaja előtt.«

A középkor amatőrjei valósággal versenyeznek abban, minő ruházatot adjanak a birtokukban levő pergamen-codexnek. Mátyás király híres könyvtárában kék és violaszin bársonyt találunk zöld selyem szalagról függő ezüst csatokkal. Ugyancsak a Corvinákon egykorú, préselt vörös

²⁴ »Könyvkiállítási Emlék«. – Budapest, 1882. – 223. l.

és barna bőrkötések is fordulnak elő arany arabeskekkel, gyűrűs hollóval és Magyarország czimerével.

A régiak nagy fényűzését mutatja az 1882-iki könyvkiállításunkon *Bethlen Péter gróf* özvegyének egyik könyve. A XVI. századbeli diszes mű aranyozott ezüsből készült, tábláit, hátát és az ellenző lemezeket finom filigránmű borítja; a felső lap közepét a filigrán közé rakott »erdélyi« zománczú rózsza ékíti, a hátlapot hasonló kisebb rosettek ékítik; a felső tábla négy sarkában és közepén, a hátán és a felső ellenző lemezen meg a kapsokon fölrakott erdélyi zománczú boglárók és rosettek, összesen 12 darab drágakő ékíti a borítékot, 10 almandin és két topáz.²⁵

A könyv külső dizsére nézve a XVI. század két főtípust állapít meg: az olasz-franciát és a németet, vagy hogy anyagilag még közelebbről fogjuk tárgyunkat, a fényes pompáját és az egyszerűt.

Az olasz-francia irány legsajátosabb kifejezője a *Grollier*-kötés. Grollier Franciaország kincstárnoka volt I. Ferencz idejében. Szenvedéllyel gyűjtötte a szép könyveket. Rendkívül gazdag könyvtárának minden kötése valóságos remekmű volt. Könyvei finom aranyozását még mai napig sem érték utól. Tábladiszük alaprajza a legfejlettebb művészi ízlést is kielégítheti. A könyv hátán az egyik felsőbb bordakörben a könyv czime meg volt ismételve. Ez a körülmény bizonyítja, hogy Grollier könyvtárában a könyvek már egymás *mellé* voltak *állítva* és nem feküdtek egymáson, mint a régebbi könyvtárakban.

A XVI. század egyszerűbb, német kötésének alapmintája sem volt egészen disztelen. Fatábláinak fekete és fehér borító bőrre (borjúbőr és disznóbőr) rendszeren növényelemekből szerkesztett külső keret volt préselve, melybe a második keret illesztetett. E második keret növényindákkal körülfont egyes osztályaiban bibliai jelenetek, antik hősök vagy a protestáns egyház vallásalapítóinak arczképei voltak láthatók domború nyomatban; gyakran még harmadik csipkekeret is alkalmaztatott, melyen belül a négyszög lap néha préselt vonaldisszel, máskor virágszálakkal, ritkábban újabb bibliai jelenetekkel vagy arczképekkel ékítettetett.

Hazánkban a régi kolozsvári, brassói, szebeni, gyulafehérvári és debreczeni kötések az egyszerűbb német irányt követték; a pozsonyi, nagyszombati és nagyváradi kötések pedig inkább a pompásabb olasz-francia ízlést követik. A nagyszombati aranyozás, a kolozsvári sugarakra osztott körlap és a debreczeni hártya festés mindannyi ismertető jel.

A könyvnek az egykori hires tulajdonos névleírása és megjegyzései mindenkor különös értéket kölcsönöznek. Ha tudjuk, hogy egyik vagy másik kötetünk valamely nevezetes emberé volt s azon annak kezeirását is megtaláljuk, az bizonyos fokig ereklyévé lesz. Régebben alig volt bibliophil, ki czimerét, nevét, vagy legalább kezdőbetűit a könyv bőrtáblájára reá nem nyomatta volna. A czimerek használása manapság már egészen kimegy a divatból s a régi könyveken is csak akkor kelt érdeket, ha az előző tulajdonos ismert, hírneves egyéniség volt. A czimerek helyét a gondosan, sokszor művészileg készített *exlibris*-ek foglalják el. Eredetük a XVII. század végére vihető vissza, de művészi alakot csak utóbb nyertek. Különösen sok *ex libris* készült a XVIII. század folyamán s ezek közül nem egy a rajznak és metszésnek valóságos mesterműve. Manapság, Franciaországban alig van könyvgyűjtő, ki *ex libris*-t ne rajzoltatna. Ezeket a czimert vagy monogrammot rendszeren renaissance-körzet vagy régi gót kéziratokról másolt szegletrajzok veszik körül.

²⁵ »Könyvkiállítási Kalauz« 1882. Budapest.

Azok a bibliophilek, kik egész szüzességükben szeretik megőrizni könyveiket, újabb időben a félbőrkötetések mellett foglalnak állást. Az ilyen kötésnél a könyvet csak felül vágják meg s a lapszélek érintetlenül maradnak. Hogy a por a levelek közé ne hatolhasson, felül a megvágott részen aranymetszést alkalmaznak. Vigyázni kell, hogy a könyv hátára a czim pontosan, nevetséges vagy érthetetlen rövidítések nélkül legyen reányomva. Ujabban a megjelenés idejét s a kiadó nevét is jelezni szokták a kötet hátán. Ezáltal a kötés beszédesebbé válik s utbaigazítással szolgál, ha egy munkának több kiadása is megvan könyvtárunkban.

Addig míg a könyv, a szellemi termény, fontosabb és becsesebb; diszítése is tökéletesebb; midőn a könyv kedveltetése a köz- és magánéletből folyó okok miatt alábbszáll: külső diszítésének mestersége is hanyatlik.²⁶

A nyilvános könyvtárak felállítása is a jelen század érdeme és a könyvtártan a könyvtárak szervezésének, rendezésének, lajstromozásának manapság már külön tudománya van. *Petzholdt* már 119 könyvtári rendszert ismertet²⁷ és a bibliographia mind nagyobb tért hódít a tudományos irodalom ismeretében.

Felsorolom azon kiváló európai könyvtárakat, melyeket állásomnál fogva is szükségesnek tartottam tanulmányozni; nem azért, hogy dicsekedjem vele, hanem, hogy adataim hitelességének nagyobb közvetetlenséget kölcsönözzenek.

Párisban a »Bibliothèque Nationale«-ban *Blanchet* könyvtárnok kalauzolt a 2.600.000 kötetet számláló könyvtárban.

A *londoni* british-museumban, melyben ma 1.750.000-nyi kötet és 40.000 régi kézirat van (1897-ben), *Dundas Butler* magyarul is beszélő könyvtárnok járt kezemre, ki a magyar költőket sikerült angol fordításban ismerteti meg hazájában.²⁸

Münchenben a Staats-Bibliothek 77 termében 980.000-nyi köteteinek rendszerébe (1894-ben) a szintén magyar irodalmi termékekkel foglalkozó *Keinz Frigyes* és *Hartmann* könyvtárnokok vezettek be.

Berlinben a könyvtár 950.000-nyi kötet állományának kezelését magának *Wilmanns* (1894-ben) kormánytanácsos személyes magyarázatából ismerem.

Bécsben az 515.505 kötet könyvből és 23.600 kéziratból álló régi udvari könyvtárt többször (1887, 1889, 1890.) használtam.

Prágában a 222.511 kötetes könyvtár öreg igazgatója (1894) méltán panaszkodott, hogy a régi sötét Jezsuita-collegiumban nem jó helye van értékes könyvtárunknak.

Lipcsében láttam (1894) a legczélszerűbben megépített európai könyvtárt, mely kerek számában szintén 500.000 számlál.

Dresdában a közel 400.000 kötetes kir. könyvtár híres bibliographusa *Schnorr von Carolsfeld* igazgató (1894-ben) az ő saját találmányát ismertette meg velem a katalogus kezelésnél.

Brüsszelben a 375.000-nyi »Bibliothèque Royale«-ben tapasztaltam a lehető legmesszebbre menő liberalitást. Itt ismerkedtem meg a nemzetközi könyvészeti intézettel (Institut International de Bibliographie) melyet 1895-ben a nemzetközi bibliografiai congressus alapított.

²⁶ »Könyvkiállítási emlék« Budapest, 1882. – 224. és k. l.

²⁷ *Petzhold*, Bibliotheken-Lehre. – Leipzig, 1890.

²⁸ L. Tárzczaczkemet a »Budapesti Hirlap« 1897. évf. aug. 5-iki számában.

Nápolyban a »Biblioteca Nazionale« 359.000 kötetével és a vele szorosan összefüggő »Biblioteca Brancacciana« 110.000 kötetével, tehát összesen 469.000 kötetével sok tanulivalót nyújt a bibliographusnak. Ebben meglepett a drámairodalom gazdag képviselete, mely maga is 100.000 kötetre rug.

Firenzében 444.687-nyi »Biblioteca Nazionale«-ben gyönyörködtem (1893. tavaszán) a régi olasz sajtó remekműveiben.

Rómában a híres vatikáni könyvtárnak 25.000-nyi régi kéziratos görög és római classikus codexekben való gazdagság lepi meg az embert; nem annyira az aránylag nem nagy 250.000-nyi könyvgyűjtemény. Ebben a könyvtárban az az érdekes, hogy könyvet nem látni benne, mert renaissance faragványu zárt szekrényekben vannak elhelyezve. Kötetszámra *Rómában* gazdagabb a »Biblioteca Nazionale Centrale« 371.000 nyom. könyvvel, 217.467 füzetel és 5347 régi kéziráttal.

Athenében a nemzeti könyvtár 184.000 kötetei között *Kampuroglu Dimitrios* könyvtárnok szívességéből magyar történeti vonatkozású kéziratot is találtam, melyet azóta már közzétettem.²⁹

A hazai nagyobb könyvtárak kötettség szerint ekként következnek egymás után:

1. A magyar *nemzeti muzeum könyvtárában* van legújabb kimutatás szerint 533.204 (?) kötet.
2. A budapesti *egyetemi könyvtárban* 217.752 kötet.³⁰

Ezen fővárosi könyvtárak után közvetlen következnek mint leggazdagabb, a *pannonhalmi* könyvtár most már 133.706 kötetével és 18.679 füzetével. Ötvenezeren felül van még Budapesten a m. kir. központi hivatalnak 70.365, a műegyetemnek 56.052 és a m. tud. akadémiai könyvtárnak 53.799 kötete van. Esztergomban a főegyházmegyei könyvtárban (63.741), a Kolozsvárott az egyetemi könyvtárban, a debreczeni főiskolai, az egri lyceumi, a szegedi Somogyi-féle, a zirczi apátsági, az erdélyi Bruckenthal-féle, az alsó-kubini Czaplóvics-féle és még vagy 5 vidéki hazai könyvtárban.

A könyvsajtó újabb tökéletesítése az eddiginél még nagyobb forgalmat idézett elő a könyvpiacra, úgy, hogy tudvalevőleg van *könyv-börze* is Lipcsében, a melyen egyszer (1894. »Könyvszemle«) részt is vettem és mondhatom, hogy a londoni pénzbörzén nem tapasztaltam nagyobb buzgalmat a licitációban mint a ritka könyvek árának felszökötésén itt. E tökéletesítéshez tartozik, hogy a XVII. században találták fel *Leydenben* a *stereotypiát*. Ez oly kézikönyvek, lexikonok, melyek soká változatlanok maradnak, szedésének állandósítása. Az egész szedést gipszszel leöntik és az így nyert matriczról az egész szöveget akárhányszor reprodukálhatják.³¹

²⁹ Szent László király leánya *Piroska* ugyanis *Iréne* név alatt Komnen János bizanzi görög császárhoz ment férjhez. Ennek a *magyar származású császárnőnek* költői magasztalását tartalmazza ez a felfedeztem középkori görög codex. Iréne császárné a régi Bizanzban, a mai Konstantinápolyban egy Pantokrator-bazilikát is építtetett, melynek helyét a Seirek-moscát fel is kerestem és Iréne siremlékét ott meg is találtam. – »Egyetem. Philolog. Közöny« Középkori görög költemény sz. László király leányáról 1893. évf. 705–714. lap. »A görög nemzeti könyvtár kézirát-gyűjteményét« ismertetem a »M. Könyvszemle« 1894. évf. 179. 1.

³⁰ Budapest Statisztikai Évkönyve 1898. – 324. 1.

³¹ Faulmann »Illustr. Gesch. d. Buchdrucker-Kunst« 519. 1.

A mult század végén *Stanhope* lord feltalálta a vasprést; de legnagyobb diadala a könyvnyomdászat terén a gyorsajtónak feltalálása. *König Frigyes* német születésű nyomdász a jelen század elején alkalmazta ezt először Angolországban.³² Azóta hihetetlen gyorsasággal dolgozik a nyomda.

Azóta évenként 17–20.000 könyv jelenik meg Németországban; holott 1564-ben csak 256 könyv került ki sajtó alól ugyanott.

A Marinoni-féle rotációs-gépet a *Petit Journal* használta először, mely óránként 11–12.000 tökéletes ívet nyomott.

Hazánkban a »Budapesti Hírlap« oly iker-körforgó gépet hozott be, mely egyszerre nyomja, vágja és hajtogatja a lapot. A londoni »Times« 1814-ben még dicsekedhetett azzal, hogy gépe óránként 1100 példányt nyomott. Most mosolygunk ily hátramaradottságon.

A sajtószabadság s az iskolázás rendszeresítésével a könyv hazánkban is mindig nagyobb számmal nyomatik. Jelenleg van, az 1896. ezredéves kiállítás hivatalos adatai szerint, hazánkban 500 nyomda; Budapestre magára esik 76 könyvsajtó 3207 segéddel. Ezenkívül van több nyomda (50–50 segéddel) Zágrábban, Pozsonyban, Aradon, Temesvárott, Debreczenben, Kassán, Nagyváradon, Sopronban, Egerben és Szegeden.

Nagyobb nyomdáink leginkább Budapesten vannak. Az államnyomda után legnagyobb nyomdáink a „*Pallas*” 100 lóerővel és 400 munkással, a „*Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság*” 48 lóerővel és 400 munkással, a „*Kosmos*” 40 lóerővel és 40 munkással, az „*Atheneum*” 30 lóerővel és 370 munkással, a „*Franklin Társulat*” 30 lóerővel és 350 munkással, a „*Lampel Wodianer*” cég 30 lóerővel és 160 munkással, a „*Hornyánszky Viktor*” cég 24 lóerővel és 150 munkással.

A szellemi termékek ezen közvetítői még mindig nincsenek arányban nálunk a külföldiekkel.

A külföld művelt nemzetei között e tekintetben első helyen áll Németország, hol 1896-ban volt 75.494 nyomdász. Németországban egy nyomdai iparosra esik 657 lakos, Ausztriában 1684 és hazánkban 2433 lakos.³³

Számokkal mutatható ki az időszakai sajtónak is rohamos emelkedése hazánkban. 1840-ben 26 magyar hírlap és folyóirat jelent meg, 1896-ban már 1003 hírlap és folyóiratot nyomattak hazánkban és 1780 óta 3397 féle hírlapunk és folyóiratunk volt hazánkban.³⁴

E számok untatók volnának, hogyha a gondolkodó fő nem találná azokat elég beszédeseeknek és az olvasmány és könyvkedvelés terjedésének hatalmas bizonyítékainak.

A mi a *könyvkereskedést* illeti, a rendszeres könyvkereskedés első nyomai Mátyás király uralkodása alatt mutatkoznak. A nyomtatás mesterségének feltalálása előtt, mint a külföldön, úgy nálunk is a XIII–XV. században virágzott egyetemeink pedellusai és az úgynevezett »stationarii« közvetítették a kézirati tan- és segédkönyvekkel való kereskedést s hogy a kéziratmásolás nálunk is iparszerűleg műveltetett, ezt korán elhunyt nagytehetségű írónk, Ábel Jenő egyik munkájában (A bárfaei szt.-Egyed-templom régi könyvtára) bebizonyította. Attól kezdve egész a mohácsi vészig igen sok könyváros működött hazánkban, kik közül felemlítjük a következőket: Kirchhemi Feger Tibold, Ruem György, Patsch János, Kaym

³² U. o. 656., 673., 774. és k. lapok.

³³ »Magyarország közművelődési állapota ezeréves fennállásakor.« Bpest, 1898. II. k. 418. és k. l.

³⁴ U. a. mű IX. (kilencedik) kötetének 493. 1. Id. Szinnyi József jelentése.

Orbán, Vardy István, Nagybányai Heckel István, Schuller Jakab, Murazin Antal, Milhelm Mátyás, Kaym Orbán örökösei, Sessardia Lenárd, a könyveivel együtt máglyán elégetett Gryneus György stb., kik kiadványaikat nyomdák hiányában külföldön voltak kénytelenek nyomtatni részben Velenczében, Brünmben, Augsburgban, Strassburgban, Krakkóban, később Bécsben. De a Mátyás király alatt jelentéktelen Pestnek is volt könyvkereskedője: a híres *nürnbergi Koburger* Antal kiadó és könyváros veje itt működött, mint a nürnbergi ház képviselője (faktora).

Külömben az ambulans könyvárusok s a búcsukat látogató kompaktorok is lényegesen hatottak közre a könyvek terjesztésénél.

A mohácsi gyásnapok után a budai könyvkereskedés – míg Budavára a törökök kezében volt – két évszázadon át szünetelt. Ezen súlyos állapotok után természetesen a könyvkereskedés is csak igen nehezen fejlődhetett. A XVI. és XVII. században a következő helyeken léteztek könyvkereskedések: Brassó, Kolozsvár, M.-Óvár, Vác, Nagyvárad, Gyulafehérvár, Eperjes, Pápa, Bártfa, Besztercebánya, Nagyszeben, Pozsony, Kassa, Trencsén városokban, míg az ország egyéb helyein csak a XVIII. században vett az némi lendületet.

A XVIII. század második felétől egészen e század 30-as évéig a vidéki könyvkereskedés a nyomdász kiadókon kívül majdnem egészen a könyvkötők kezében volt s bátran lehet állítani, hogy ez iskolából került ki még a későbbi időben is a magyar könyvkereskedők zöme, sőt színe-java.

A szigorú cenzúra roppant nehézségeket gördített könyvkereskedésünk fejlődése elé s az arra illetékes helytartóság csak igen nehezen osztogatta a concessiót s ugyancsak derekas műveltségű és kvalifikált szakembernek kellett annak lennie, a ki ily concessióhoz juthatott, mert megkívántatott sok egyéb polgári erény és tudás mellett több nyelvnek az ismerete; a tanuló évek száma pedig öt évre volt kiszabva.

A XIX. század elején már mindenütt rohamos fejlődéssel találkozunk, első helyen természetesen mindig Buda és Pest állottak; míg a vidéki városok közül különösen Pozsony, Kassa, Lőcse, Kolozsvár, Nagyszeben és Győr vitték a vezérszerepet.

Buda és Pest könyvkereskedésének tulajdonképeni kezdetét, t. i. azért, mely már a kifejlett német könyvkereskedés mintájára s azzal folytonos összeköttetésben rendezkedett be, a múlt század közepére lehet tenni. Azóta mindkét testvérvárosban egyre szaporodtak az üzletek, még pedig azon mértékben, a minőben maga e két város haladott előre s az ország szellemi és anyagi gócpontjává kezdett lenni.³⁵

Legújabb korban felelevenedett az ókori könyvgyűjtési szenvedély, mely mint láttuk, keletről, Kis-Ázsián és Görögországon keresztül származott át Itáliába. De már *Seneca* élesen kikel a *magán*-könyvgyűjtők ellen: »Mit használnak – írja – ezek a könyvtárak és számtalan könyvek, melyeknek a tulajdonos, ha egész életét reáfordítaná is, alig olvashatná el a cizemeit? A nagy mennyiség lenyűgözi a szellemet és nem műveli azt... Megbocsátanám, ha mindez okulási vágy kifolyása volna, de ezeket a szép szellemeket csak lakások ékítése és szépítése céljából vásárolják.«³⁶ A könyvszekrények ifjabb Pliniusnál *armaria*, *Senecánál loculamenta*, Juvenalissnál *foruli* név alatt szerepelnek. Herculánumban talált ily 3–4 láb mély polczokkal ellátott könyvszekrényeket láthat az ember a nápolyi »Museo Nazionale«-ben; ezekbe rakták el a tekercsbe göngyölített könyveket. Seneca cedrus-fából való és elefántcsonttal díszített

³⁵ Magyarország közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. Budapest, 1898. IX. k. 499 és köv. 1.

³⁶ »De brevitate vitae« id. h.

könyvszekrényekről beszél. *Lucianus* szemére veti a II. század amateurjeinek, hogy nem tudnak különbséget tenni könyvek között. »Hiába teríted ki azokat – mondja gúnyosan – hiába fekszel reájok. A majom, mondja a példabeszéd, majom marad, még ha arannyal ékeskedik is. Szüntelen könyv van a kezében, folyvást olvasod, de nem érted meg, mit olvastál; a számárhoz vagy hasonló, ki füleit hegyezi, hallván, hogy valahol lantot pengetnek. Ha a könyvek birása elegendő volna arra, hogy tudóssá tegye a tulajdonost, értékét nem tudnók megbecsülni, és ha a tudományt meg lehetne vásárolni, az csak a tettek volna gazdagok... vagy könyvtárnokok.«

Seneca és *Lucianus* azonban feledik, hogy a könyv kedvelése még a tanulatlannál is a tudomány iránt táplált szeretetet és tiszteletet jelenti s a könyvgyűjtők nélkül, kiket ők mai követőkkel annyira ostromoznak, a legnagyobb szellemek művei aligha maradnának meg az utókor számára.

Külföldön a könyvnek kedvelése újabban szintén a század második tizedében vett erősebb lendületet. Az árak emelkedésében nagy része van *Brunetnek*, a tudós bibliographusnak, ki először figyelmeztette a közönséget a régi és ritkább nyomtatványok értékére.³⁷ Horatius 1501-iki velencei kiadását aransúlyban fizetik, ugyanannak Elzevir-kiadásáért valóságosan török magukat az amatőrök. Hasonló megtisztelésben részesülnek *Vergilius*, *Juvenalis*, *Catullus*, *Tibullus* és *Propertius*.

A modern könyvkedvelő és a régi »könyvmoly« között alig van valami családi rokonság. A mai bibliophil nem meggörnyedt pápaszemes, életunt öreg, ki reszkető kezekkel lapozza a foliánsokat; hanem a legtöbb esetben életvidám, kifogástalan modorú gentleman, ki nem tagad meg magától semmi világi élvezetet s e mellett gyönyörködik az irodalomban épúgy, mint a művészet remekeiben. A párisi könyvkedvelőknek két társasága³⁸ nagyjából kiváló állású urakból áll, kiket az irodalom pártolásán kívül első sorban a szépnek szeretete kapcsol össze.

Kétségbe vonhatatlan, hogy a régi, ritka művek fönmaradását első sorban a mindent hangyaszorgalommal összehordó könyvgyűjtőknek köszönhetjük. Ők kutatják fel a padlások s lomos kamarák rejtekeit, a porból és szemétből napfényre hozva oly nyomtatványokat, melyek nélkülök bizonyára elvesztek volna. A legrégebb magyar nyomtatvány töredéke egy felbontott könyvtáblából került ki; Milton »Elveszett Paradicsomának« londoni híres kiadása Csokonay nagyérdékű jegyzeteivel egy sajtos pakkoló papirjai között került elő.

A könyvek megbecsülése mindenkor az írók iránt tanusított hódolat. Azt mutatja a modern társadalom; új és tekintélyes helyet jelez ki az író számára, a ki még a múlt században is kegyelem kenyéren élösködött. A jó öreg *Gyöngyössi Istvánnak* ékes rigmusokban kellett hatalmas murányi Venusának udvarolnia.

Nem kell felednünk azt sem, hogy az irodalmon kívül még a művelődés történetnek is jó szolgálatot tesznek ezek a sokszor ostromozott és nevetségessé tett könyvkedvelők. Midőn a bibliophilek kicsinyesnek gonddal őrzik könyveiket, a könyvhöz a borítékon kívül katalogusokat és könyvhirdetéseket is köttetnek, művelődéstörténeti szempontból nagyon érdemes munkát végeznek és a jövő idők számára is dolgoznak!

³⁷ Jacques-Charles Brunet »Manuel du libraire« Paris, 1860–1865. I–VI. k.

³⁸ A »Société des Grandes Bibliophiles« és az »Amis des livres.«

Előadásomat bezárom *Ábrányi Emilnek* a »könyv«-ről írt költeményének e szép szavaival:

»Ha sok reményed csalfán tünni látod,
A könyv veled van, mint örök barátod.
Legyen a sorsod bármily mostoha,
A könyv hű társad... nem hagy el soha.
Ha fáj a szíved, gyógyulsz balzsamától,
Ha tán hibás vagy, ő akkor se vádol...
Szép kincseit elhozza néked sorban,
S gazdaggá tesz a legnagyobb nyomorban.

Ha eldobod, megtiprod szívtelen,
Nem duzzog, – hívod s mindjárt ott terem,
Menj bármily messze, ő is megy veled,
Mint hű barátod s bölcs mestered.
Dicséretet nem óhajt semmikép,
Mégis tanít mindenre a mi szép:
Becsülni embert, mások igazát,
S szeretni forrón, híven a hazát!

Oh szép a rang és minden földi pompa,
Boldog, ki gyűjthet kincseket halomra,
Okos, ki buzgón házakat szerez,
Földet javít, vagyont kétszerez...
De az gyűjt legtöbb és legszebb vagyont,
Babérodát annak fejére fond,
Annak legyen megáldva minden lépte,
Ki *könyvet* juttat milliók kezébe!«